

Ewa Kocój

PAMIĘĆ I TOŻSAMOŚĆ. ZABYTKI KULTURY MATERIALNEJ Z LISTY ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA UNESCO W RUMUNII (KRÓTKA PREZENTACJA TEMATU)

SŁOWA KLUCZE: dziedzictwo materialne, UNESCO, Rumunia, cerkwie prawosławne, twierdze dackie, zabytkowe miasta, twierdze obronne, tożsamość, pamięć zbiorowa

KEY WORDS: tangible heritage, UNESCO, Romania, Orthodox churches, Dacian fortresses, historic cities, defensive fortresses, identity, collective memory

Abstract

MEMORY AND IDENTITY. TANGIBLE CULTURAL HERITAGE FROM THE UNESCO WORLD HERITAGE LIST IN ROMANIA (A SHORT PRESENTATION)

In recent years the Romanian cultural heritage has been gaining more and more interest from European scholars. It is understandable, since the turn of the 20th and 21st century is regarded as the moment of the explosion of interest in the subject of heritage and collective memory. Romania, which in the time of Communist regime was a “stronghold” on the border of the East and West, can still boast unknown and unresearched monuments, which provide a lot of new information on Byzantine and post-Byzantine culture, as well as on the cultures of ethnic and religious minorities living in this country.

This article presents the characteristics of cultural heritage management in Romania, as well as the most important institutions dealing with this. Tangible cultural heritage listed as UNESCO World Heritage Sites are presented, e.g. the painted orthodox churches and monasteries of Bukovina, the wooden churches of Maramure, the Dacian Fortresses of the Orăștie Mountains, and the fortified churches in Transylvania. The discourse around these monuments in the Romanian culture is also briefly commented on. It revolves around the ancient settlement myth referring to the Dacian heritage, the orthodox faith understood as fidelity to original Christianity and, gradually, the multicultural heritage of other ethnicities so strongly inhabiting the Romanian territory. It shows that Romania, just like other European countries, has the need to present its history through tangible heritage and emphasizing the Dacian-Roman and Orthodox identity, as well as the need to create new narrative and new post-communist countenance, with a clearly emphasized aspect of a multicultural country inhabited by various ethnicities and religions.

Dziedzictwo kulturowe Rumunii od kilku lat budzi coraz większe zainteresowanie wśród badaczy tej problematyki w Europie. Nie ma w tym nic dziwnego, ponieważ z jednej strony przełom wieku XX i XXI uznawany jest za moment eksplozji zainteresowania tematyką dziedzictwa i pamięci zbiorowej, z drugiej – Rumunia, stanowiąca w czasach komunistycznej dyktatury swoistą „obwarowaną twierdzę” położoną na styku kultury świata Zachodu i Wschodu – posiada na swoim terenie wciąż mało znane i zbadane zabytki, dostarczające jednak wielu nowych informacji na temat kultury bizantyńskiej i postbizantyńskiej, a także kultury mniejszości etnicznych i religijnych żyjących na jej terenach. Mimo że w czasach rządów Nicolae Ceaușescu prowadzona była w tym kraju przemyślana polityka kulturalna mająca na celu programowe niszczenie materialnego i duchowego dziedzictwa tego regionu Europy, znaczna część rumuńskich naukowców, w takim stopniu, w jakim było to w komunistycznym reżimie możliwe, zabiegała o jego ochronę. Architektura i sztuka rumuńska oraz kultura duchowa wyszły jednak z okresu komunizmu ogromnie zubożone, tracąc wiele bezcennych, nierzadko sięgających czasów średniowiecza, zabytków. Część dziedzictwa materialnego do dziś pozostaje także nieopisana i nieodnowiona, a nawet niszczone w prowincjach odległych od stolicy, gdzie trudniej o rzetelne badania i brak specjalistycznych instytucji starających się o fundusze krajowe lub unijne na odnowę zabytków.

Po upadku reżimu komunistycznego Rumuni rozpoczęli też przez specyficzne symbole kształtowanie swoistej pamięci zbiorowej dotyczącej okresu komunistycznego i związanej z nim utraty wielu zabytków dziedzictwa kulturowego. Symbolem okresu komunizmu i związanego z nim niszczenia dorobku kulturowego stał się dla współczesnych Rumunów nieistniejący już monaster w Văcărești w Bukareszcie, wcześniej jeden z największych zabytków historycznych tego kraju i jedna z największych prawosławnych świątyń regionu Europy Środkowo-Wschodniej. Wybudowany w słynnym stylu brynkoweńskim w latach 1716–1736 przez hospodara Mikołaja Mavrocordatos (1680–1730) i jego syna Konstantyna (1711–1769), został zburzony w roku 1984, w czasach praktycznej realizacji obłąkańczej polityki Nicolae Ceaușescu (1918–1989), polegającej m.in. na niszczeniu starych zabytków religijnych kraju¹. Można wysunąć wniosek, że poprzez przywołanie tego symbolu Rumuni rozpoczęli w kraju publiczną debatę dotyczącą dziedzictwa kulturowego². Zarówno w mediach, nowych mediach, jak i świecie nauki odbyło się wiele dyskusji dotyczących wielkich symboli narodowego dziedzictwa. Były one wsparte praktycznymi działaniami w kulturze, mającymi na celu zwrócenie uwagi społeczeństwa rumuńskiego na niszczone podczas komunizmu dobytek materialny. Jednym z takich działań było m.in. przygotowanie specjalnej wystawy w Narodowym Muzeum Sztuki Rumunii (*Muzeul Național de Artă al României*) w Bukareszcie, na której znalazły się eksponaty-ruiny monastyru Văcărești³ oraz poświęcenie okresowi komunizmu

¹ G. Leahu, *Distrugerea mănăstirii Văcărești*, București 1996; *Mănăstirii Văcărești* <http://www.crestinortodox.ro/biserici-manastiri/manastirea-vacaresti-87587.html> [odczyt: 2.09.2013].

² G. Cârstea, *The Văcărești Monastery, between reconstruction and oblivion*, http://www.masonicforum.ro/?cmd=displaystory&story_id=508&format=html [odczyt: 3.04.2014].

³ *Muzeul Național de Artă al României, Galeria Națională – Lapidariu*, <http://www.mnar.arts.ro/Lapidariu> [odczyt: 6.03.2014].

specjalnej stałej wystawy pt. *Zaraza* w Narodowym Muzeum Chłopa Rumuńskiego (*Muzeul Național al Țaranului Român*), na której znalazły się m.in. zdjęcia ruin materialnego dziedzictwa kulturowego.

Od lat dziewięćdziesiątych XX wieku i upadku komunizmu w tym kraju Rumuni podjęli wiele działań na rzecz opisu, zabezpieczenia i odnowienia materialnego dziedzictwa kultury⁴. Już w roku 1990 Rumunia dekretem nr 187/1990 podpisała konwencję UNESCO (Paryż 1972) o ochronie światowego dziedzictwa kulturowego i naturalnego, która dała narzędzia do opisu, odnowy, a przede wszystkich rewitalizacji oraz ochrony zniszczonych w czasach komunizmu zabytków. W kolejnych latach rząd rumuński przyjął nowe uchwały prawne dotyczące tematyki dziedzictwa – w roku 1993 *Konwencję dotyczącą środków zmierzających do zakazu i zapobiegania nielegalnemu przywozowi, wywozowi i przenoszeniu własności dóbr kultury* (Paryż 1970), ważną ze względu na to, że wiele zabytków kultury (w tym przede wszystkim dzieł sztuki religijnej) nie było dotychczas wystarczająco ochraniających i ulegało grabieżom handlarzy. W roku 2005 Rumunia dołączyła pod względem prawnym do krajów przestrzegających *Konwencji UNESCO o ochronie niematerialnego dziedzictwa kulturowego* (Paryż 2003), bardzo szybko starając się opisać i uporządkować wciąż jeszcze zachowane na jej terenie, a w praktyce nawet rzadko spotykane poza nim, tradycyjne zwyczaje i obrzędy⁵. Była to ważna decyzja, ponieważ Rumuni mający ambiwalentny stosunek do kultury ludowej, nadmiernie gloryfikowanej w czasach reżimu Ceaușecu, mimo wszystko są bardzo przywiązani do tradycji ludowych, które stanowią wciąż dla części społeczeństwa zamieszkującego tereny wiejskie lub wywodzącego się z kultury ludowej powód do dumy, określają ich tożsamość i są żywe w cyklu obrzędowym rocznym i rodzinnym. W tym samym roku rząd rumuński podpisał *Konwencję UNESCO w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego* (Paryż 2005), a w roku 2007 przyjęto w Rumunii międzynarodową *Konwencję o ochronie podwodnego dziedzictwa kulturowego*, uchwaloną przez UNESCO w roku 2001⁶.

⁴ Romania, <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ro> [odczyt: 2.09.2013]; L. Miu, E. Badea, *Research form conservation and restoration of movable cultural heritage. Advanced techniques leather and parchment. The Romanian case*, http://exchange.kumid.eu/pdf/miu_and_badea.pdf [odczyt: 1.05.2013].

⁵ Szerzej na temat dziedzictwa niematerialnego w Rumunii zob. E. Kocój, *Pamięć starych wieków. Symbolika czasu w rumuńskim kalendarzu prawosławnym*, Kraków 2013; E. Kocój, *The Romanian ritual of călușari – between an obsolete meaning and a preserved structure*, „Anthropos” 2013, nr 108(2), s. 565–575; E. Kocój, *Zapomniane dziedzictwo, czyli o ludowych nazwach miesięcy okresu jesiennie-zimowego w Rumunii*, „Zarządzanie w Kulturze” 2013, nr 14, z. 3, s. 263–279 [Lista B MNiSW, nr 1739, ISBN 978-83-233-3084-4]; E. Kocój, *Rumuński rytuał călușari – między zapomnieniem sensu a przetrwaniem struktury* [w:] J. Hajduk-Nijakowska (red.), *Praktykowanie tradycji w społecznościach posttradycyjnych*, seria PTL „Archiwum Etnograficzne” 2014, t. 54, s. 248–262; E. Kocój, *Koniki w obrzędowości dorocznej w rumuńskiej tradycji ludowej* [w:] A. Szoka (red.), *Świat Łajkonika. Konik na świecie*, Kraków 2014, s. 154–166.

⁶ *Patrimoniul – prezențe românești pe listele Patrimoniului Mondial material și imaterial*, <http://www.mae.ro/node/1614> [odczyt: 1.05.2014].

Nad założeniami, zabytkami i ochroną dziedzictwa kulturowego w Rumunii zaczęły także czuwać specjalnie powołane przez władze instytucje o różnym statusie prawnym, w tym państwowe, trzeciego sektora i prywatne. Najwyższą moc prawną w zakresie dziedzictwa kulturowego posiada Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego (*Ministerulul Culturii și Patrimoniului National*), powstałe w roku 2010 dzięki reorganizacji uprzednio działającego Ministerstwa Kultury, Wyznań i Dziedzictwa Narodowego⁷. Do jego misji należy dbałość o dziedzictwo kulturowe Rumunii, w tym m.in. uchwalenie aktów prawnych dotyczących dziedzictwa, sporządzenie wykazów dziedzictwa materialnego i niematerialnego, ochrona i wsparcie finansowe zabytków dziedzictwa kulturowego (m.in. przez ustanowienie finansowania projektów priorytetowych), powoływanie komisji zajmujących się dziedzictwem oraz organizacja działalności komisji narodowych związanych z muzeami i wystawami⁸. Działania ministerialne na rzecz dziedzictwa są wspierane przez wiele instytucji wspomagających, m.in. Narodowy Instytut Dziedzictwa (*Institutul Național al Patrimoniului*) powstały w roku 2011, do którego zadań należy m.in. dysponowanie środkami na badania, ekspertyzy i odnowę zabytków kulturowych kraju, wspieranie i proponowanie ministerstwu projektów związanych z odnową i rewitalizacją obiektów, proponowanie aktów ustawodawczych w zakresie dziedzictwa⁹. W jego strukturach działa też instytut CIMEC, który powstał w roku 2011 dzięki restrukturyzacji byłego Instytutu Pamięci Kulturowej (*Institutul de Memorie Culturală*), zajmujący się m.in. gromadzeniem, przetwarzaniem, przechowywaniem i rozpowszechnianiem informacji dotyczących ruchomego i nieruchomego dziedzictwa kulturowego, teatrem repertuarowym, wspomaganie instytucji kultury i osób prywatnych w prowadzeniu działań w dziedzinie kultury, administrowaniem krajowych baz danych narodowego dziedzictwa, koordynowaniem działań na rzecz dokumentacji dziedzictwa oraz publikacją wydawnictw tradycyjnych i cyfrowych w tym zakresie¹⁰. Działania te wspierają też instytucje samorządowe poszczególnych regionów, m.in. popularne kulturowe centra okręgowe działające w miastach na terenie całego kraju. Wspierają je też władze wszystkich Kościołów uznawanych prawnie w Rumunii, które dzięki funduszom międzynarodowym, rządowym i prywatnym angażują się w renowację i badania naukowe nad dziedzictwem sakralnym kraju.

Przeglądając spis najbardziej reprezentatywnych zabytków, warto zauważyć, co zostało na nim umieszczone i jaki dyskurs przyświeca dziedzictwu kulturowemu znajdującemu się na Liście UNESCO w Rumunii. Dyskusja nad dziedzictwem kulturowym rozpoczęta w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, a także dokonujące się pod

⁷ Hotărâre nr. 90 din 10/02/2010, privind organizarea și funcționarea Ministerului Culturii și Patrimoniului Național, <http://mail.cultura.ro/cultura/uploads/files/HG-90-2010-MCPN.pdf> [odczyt: 10.02.2014].

⁸ Ministerul Culturii, <http://www.cultura.ro/> [odczyt: 4.06.2014].

⁹ Institutul Național al Patrimoniului, <http://patrimoniul.gov.ro/> [odczyt: 10.06.2014]; HOTĂRÂRE nr. 593 din 8 iunie 2011 privind organizarea și funcționarea Institutului Național al Patrimoniului, <http://patrimoniul.gov.ro/ro/hg-593> [odczyt: 10.06.2014].

¹⁰ CIMEC, <http://www.cimec.ro/DespreCIMEC/Scurta-Prezentare.html> [odczyt: 10.06.2014].

jej wpływem wpisy zabytków na Listę Materialnego Dziedzictwa UNESCO pokazują nam bowiem ważny z punktu widzenia tej problematyki dyskurs wokół tożsamości i pamięci zbiorowej, jaki wzorem innych krajów europejskich oraz pozaeuropejskich nie ominął także Rumunii. Wiadomo bowiem, że dziedzictwo i to, co uznajemy za dziedzictwo (jeśli w ogóle takie zjawisko istnieje, a nie jest jedynie konstruktem pewnej grupy społecznej powstałym w danym czasie), nie jest pojęciem niewinnym, a jego dyskursy są uzależnione od polityki danego czasu i obszaru. Zwracał uwagę na ten problem w ostatnim czasie Krzysztof Kowalski, który podkreślał, że termin dziedzictwo kulturowe i związane z nim działania oraz konotacje pojawiły się niespodziewanie, zyskując ogromną popularność. Stały się także narzędziem reinterpretacji przeszłości, nierzadko zależnym od partykularnych interesów grup społecznych¹¹.

Do roku 2014 na reprezentatywnej Liście Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO znalazło się siedem grup zabytków materialnych, w tym jeden naturalny (przyrodniczy), stanowiący jednak także specyficzny region wielokulturowy, o ciekawych, wciąż jeszcze zachowanych zabytkach kultury materialnej i tradycjach ludowych. Rumuni rozpoczęli wpisywanie zabytków materialnego dziedzictwa od malowanych cerkwi i monasterów Mołdawii, znajdujących się w północno-wschodniej części kraju, zwanej Bukowiną Południową. Nie ma w tym nic dziwnego, ponieważ świątynie te stanowią unikatowy kompleks budowli pochodzących z czasów późnego średniowiecza, fundowanych przez najwybitniejszych gospodarów mołdawskich, zasłużonych w polityce, religii i kulturze. Spośród kilkudziesięciu ufundowanych w wiekach XV–XVI świątyń¹² na listę UNESCO wpisano w roku 1993 osiem zabytków znajdujących się w małych wioskach mołdawskich. Należą do nich trzy cerkwie pochodzące z czasów wojewody Stefana Wielkiego (1457–1504): cerkiew Podwyższenia Krzyża Świętego (*Biserica Înălțarea Sfântei Cruce*) w **Pătrăuți**, fundacja hospodara z roku 1487, pokryta polichromią w I połowie XVI wieku¹³; cerkiew św. Jerzego (*Biserica Sfântul Gheorghe*) w **Voroneț** z roku 1488, pokryta polichromią wewnętrzną w 1498 roku, a zewnętrzną w czasach Piotra Rareșu oraz cerkiew Ścięcia Głowy św. Jana Chrzyciela (*Biserica Taierea capului Sfântului Ioan Botezătorul*) w **Arbore**, fundacja logofeta Luca Arbore z roku 1502, pokryta polichromią wewnętrzną w latach 1502–1504, a zewnętrzną przez mistrza Dragoșu Comana w roku 1541¹⁴. Kolejne cerkwie wpisane na listę zabytków UNESCO pochodzą z czasów hospodara Piotra Rareșu (1527–1538 i 1541–1546), wielkiego mecenasu kultury mołdawskiej. Dwie z nich to fundacje samego hospodara: cerkiew Zwiastowania Bugurodzicy (*Biserica Buna Vestire Maicii Domnului*) w **Vatra Moldoviței**,

¹¹ Szerzej na ten temat: K. Kowalski, *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania*, Kraków 2013, *passim*.

¹² Szerzej na ten temat: I. Crăciunaș Suceveanul, *Bisericile cu pictură exterioară din Moldova (I)*, „Mitropolia Moldovei și Suceavei” 1969, nr 7–9, s. 406–444; I. Crăciunaș Suceveanul, *Bisericile cu pictură exterioară păstrată parțial, Bisericile cu pictură exterioară din Moldova (II)*, „Mitropolia Moldovei și Suceavei” 1970, nr 3–6, s. 133–153; E. Kocój, *Świątynie, postacie, ikony. Malowane cerkwie i monastiry Bukowiny Południowej w wyobrażeniach rumuńskich*, Kraków 2006, s. 47–49.

¹³ G. Herea, P. Palamar, *Pătrăuți*, Suceava 2011, s. 19.

¹⁴ V. Drăguț, *Dragoș Coman – le maître des fresques d’Arbore*, București 1968.

ufundowana tuż obok starego miejsca kultu religijnego przez hospodara Piotra Rareșu w roku 1532 i pokryta polichromią w 1537 oraz cerkiew św. Mikołaja (*Biserica Sfântul Nicolae*) w **Probota**, fundacja Piotra Rareșu z roku 1530, pokryta polichromią w I połowie XVI wieku¹⁵. Trzecia cerkiew – cerkiew Zaśnięcia Bogurodzicy (*Biserica Adormirea Maicii Domnului*) w **Humor** – stanowi fundację logofeta Toadera Bubuioga z roku 1530; została pokryta polichromią w 1541 roku przez malarza Tomę z Suczawy wraz z ekipą.

Z XVI wieku na liście UNESCO znalazły się jeszcze dwie cerkwie: św. Jerzego (*Biserica Sfântul Gheorghe*) w **Suczawie**, wybudowana w latach 1514–1522 jako katedra metropolitalna przez hospodara Bogdana III (1504–1517) i jego syna Ștefăniță Vodă (1517–1527), pokryta polichromią wewnętrzną i zewnętrzną w tym samym czasie. W roku 2010 do grupy tych zabytków dołączyła cerkiew monastynu Zmartwychwstania Pańskiego (*Biserica Invierea Domnului*) w **Sucevița**, fundacja słynnego rodu Mozyłów z końca XVI wieku, pokryta polichromią w roku 1601¹⁶.

Malowane cerkwie i monastypy z terenów dzisiejszej tzw. Bukowiny Południowej zaliczane są zarówno przez badaczy, jak i samych Rumunów do najważniejszych i najbardziej reprezentatywnych zabytków sztuki mołdawskiej. Wyjątkowość tych budowli wiąże się z jednej strony z tym, że stanowią przemyślany kompleks budowli architektonicznych, stylistycznych i ikonograficznych sztuki Kościoła wschodniego z XV–XVII wieku, wyróżniający się kilkoma charakterystycznymi cechami. Należą do nich: m.in. typ cerkwi, która wybudowana jest na podłużnym, prostokątnym planie, przeważnie dwu- lub trójdzielnym z jedną absydą lub też – częściej – trójabsydową (trójkonchową) oraz charakterystyczną kopułą przechodzącą w wieżę. Całość budowli orientowana jest na wschód¹⁷. Poszczególne części świątyni składają się zazwyczaj z: absydy ołtarzowej; nawy, najczęściej o kształcie prostokąta, często otoczonej też dwiema bocznymi absydami, oraz przednawia o kształcie prostokąta lub kwadratu. Cerkwie wyróżnia też: specyficzny układ sklepień mołdawskich, utworzonych z kopuł na pendentywach; wysoki, stromy, czterospadowy dach, zwieńczony wieżą, usytuowaną najczęściej nad nawą, często nakryty w części osobnym dachem (tzw. dach z przedziałem), oraz specjalne elementy dekoracyjne utworzone przez nisze lub wnęki w absydach albo okalające całą cerkiew, profilowane portale i okna¹⁸. Specyficznym walorem, który zadecydował także o wpisaniu świątyni na listę UNESCO, jest system dekoracji ścian, przede wszystkim zewnętrznych, two-

¹⁵ V. Pușcașu, *Actul de ctitorie ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București 2001, s. 343.

¹⁶ V. Brătulescu, *Pictura Suceviței și datarea ei*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei” 1964, nr 5–6, s. 206–228.

¹⁷ W. Podlacha, *Malowidła ścienne w cerkwiach Bukowiny*, Lwów 1912, s. 22; T. Chrzanowski, *Sztuka Mołdawii* [w:] R. Brykowski, T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Sztuka Rumunii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1979, s. 68–97.

¹⁸ G. Bałș, *Inceputurile arhitecturii bisericești din Moldova. Discurs cu răspus de Al. Lapedatu*, Cultură Națională, Academia Română, Discursuri de recepțiune, București 1924; G. Bałș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București 1926; G. Bałș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București 1928; T. Chrzanowski, dz. cyt., s. 72–73.

rzący polichromię pokrywającą z zewnątrz całe cerkwie. Freski zewnętrzne obrazują skomplikowane i głębokie przesłanie teologiczne prawosławia, nawiązujące do kanonu biblijnego, nauczania ojców Kościoła, apokryfu żydowskiego i chrześcijańskiego oraz liturgicznych tekstów ortodoksji, hagiografii i eschatologii. Powoduje to, że program ikonograficzny tych świątyń, sporadycznie częściowo wykorzystywany w innych regionach prawosławia, jest unikatowy w skali światowej.

Wpisanie malowanych świątyń Bukowiny Południowej na listę zabytków UNESCO ma także związek ze specyficznym dyskursem, jaki w XX wieku utworzył się wokół nich. Są jednym z dowodów ciągłości państwowości księstw rumuńskich, walki najwybitniejszych gospodarów mołdawskich z wrogami zewnętrznymi zagrażającymi księstwu (m.in. Turkami, Tatarami, Polakami), jednym z najstarszych dowodów ciągłości chrześcijaństwa, które miało pojawić się na obecnych terenach rumuńskich już w II wieku naszej ery oraz wierności ortodoksji zagrożonej w czasie budowy świątyń przez inne wyznania rozprzestrzeniające się na ziemiach rumuńskich – islam, katolicyzm, judaizm, protestantyzm czy Kościół ormiański. Specyficzna mitologia narosła wokół zabytków pokazuje największych bohaterów zbiorowości w kulturze rumuńskiej, a także, kto w ciągu wieków był w niej *swoim i obcym*¹⁹.

Drugą grupą zabytków wpisanych na światową listę UNESCO w roku 1993, związanych z kręgiem dziedzictwa prawosławia, jest kompleks monastyczny Hurezi, znajdujący się w regionie Vâlcea, ufundowany w latach 1690–1693 przez hospodara Konstantyna Brâncoveanu (1654–1714). W skład kompleksu wchodzi cerkiew Świętych Imperatorów Konstantyna i jego matki Heleny (*Sfinții Împărați Constantin și mama sa Elena*). Została wybudowana przez mistrza Manea wraz z pomocnikami Istrate, Vucașina Caragea, Badea i Apostoła²⁰. Polichromię wykonał w latach 1692–1694 roku zespół malarzy, w którego skład wchodziłi Grecy: Constantin i Ioan, a także malarze miejscowi: Andrei, Stan, Neagoe i Ichim²¹. Polichromia przedstawia najważniejsze sceny teologii prawosławnej, a także oryginalne, sporych rozmiarów portrety władców fundatorów z rodziny Brâncoveanu, Besarabów i Cantacuzinów. W środku cerkwi znajduje się drewniany ikonostas, fundacja gospodarowej Marii Brâncoveanu (?– zm. 1729). Do kompleksu monastycznego zaliczane są także: cerkiew szpitalna Zaśnięcia Matki Bożej (*Biserica Bolniță Adormirea Maicii Domnului*), fundacja gospodrowej Marii z lat 1696–1699; skit Świętych Apostołów (*Schitul Sfinților Apostoli*), wybudowany w roku 1698 i wymalowany wewnątrz przez hierodiakona Josifa oraz Iona; skit św. Stefana (*Schitul Sfântul Ștefan*) ufundowany w 1703 roku, fundacja Konstantyna Brâncoveanu wraz z rodziną, pokryty polichromią przez malarzy Ianache, Istrate i Hranite, oraz cerkiew Świętych Aniołów (*Biserica Sfinții Îngeri*), ufundowana w roku 1700 i pokryta polichromią w 1757 z polecenia

¹⁹ E. Kocój, dz. cyt., *passim*.

²⁰ C. Popa, *Monumente medievale din Oltenia*, București 2011, s. 133.

²¹ N. Iorga, *Hârtii din Arhiva Mănăstirii Hurezului precum și din a Protopopiei Argeșului și a altor neamuri găsite în casele proprietății din Brâncoveni*, Studii și documente cu privire la istoria românilor XIV, București 1907, s. 4, <http://www.unibuc.ro/CLASSICA/hurezu/cuprins.htm> [odczyt: 10.05.2014].

starca Dionizego Bălăcescu²². Kryteria, które zadecydowały o wpisie obiektu na listę UNESCO, związane są z uznaniem go za jeden z najważniejszych zabytków monastycznych wzniesionych w południowo-wschodniej Europie w końcu XVII wieku, przykład słynnego artystycznego stylu brynkowieńskiego, a także wielkie centrum kultury ze słynną biblioteką i szkołą malarską istniejącą przy monasterze w XVIII wieku²³. Są one też świadectwem skomplikowanych losów księstwa wołoskiego i relacji/zależności od imperium osmańskiego. Przypominają czasy zniewolenia księstw i śmierci władcy fundatora, który został podstępem sprowadzony do Konstantynopola i tam wraz z bliskimi skazany na męczeńską śmierć z powodu sojuszu z Rosją, z rozkazu sułtana Ahmada III. Rumuńska cerkiew wpisała go w poczet świętych w roku 1992²⁴, uznając za męczennika, który w obliczu zagrożenia życia odmówił przejścia na islam, a także za wielkiego mecenasa sztuki sakralnej, fundatora licznych zabytków i artefaktów religijnych w wieku XVIII.

Szczególną wartość w poszukiwaniu swojego rodowodu mają też dla Rumunów wpisane w roku 1999 na listę UNESCO antyczne dackie twierdze w górach Orăștie (*Fortărețe antice dacice din munții Orăștie*), znajdujące się na obszarze 150 km² w okręgu Hunedoara i Alba. Część z nich została odkryta na początku XIX wieku, kiedy pod wpływem nasilonych idei jedności narodowej opartej na dackich korzeniach Rumunów²⁵, dzięki staraniom rządu Austrii rozpoczęto poszukiwania starożytnej stolicy Daków – miasta Sarmizegetusa²⁶. Badania te kontynuowano następnie w I połowie XX wieku, dążąc do odnalezienia artefaktów dackich, mogących przyczynić się do ugruntowania mitu założycielskiego narodu rumuńskiego. Odwołują się one wyraźnie do następujących wydarzeń: rzymskiego pochodzenia Rumunów, istnienia w starożytności państwa Daków oraz do postaci Decebała – króla Daków, zjednoczyciela plemion dackich i wielkiego wojownika zdolnego sprzeciwić się rzymskim cesarzom. Dzięki badaniom archeologicznym odkryto sześć twierdz; najważniejsza z nich to Sarmizegetusa Regia, forteca znajdująca się na wysokości 1200 m n.p.m. w miejscowości Grădiștea de Munte, uznawana za stolicę księstwa Daków, centrum strategiczne władzy i miejsce kultu religijnego z zachowanymi do dziś sanktuariami. Prawdopodobnie powstała ona za rządów dackiego władcy Burebisty (I wiek p.n.e.) i została zniszczona w 106 roku n.e. w czasach wojny ostatniego króla Daków – De-

²² *Catalog bisericii horezene*, (b.a.), Horezu 2012, s. 4–29.

²³ *Mănăstirea Horezu*, <http://www.cimec.ro/Monumente/UNESCO/UNESCOro/Album/Horezu/Horezu/Horezu.htm> [odczyt: 23.05.2014].

²⁴ J. Charkiewicz, E. Kocój, *Święci rumuńscy*, Hajnówka 2012, s. 109–114.

²⁵ Szerzej na temat historiografii rumuńskiej i narodzin nowego paradygmatu kulturowego w XIX wieku zob. m.in.: L. Boia, *Rumuni – świadomość, mity, historia*, tłum. K. Jurczak, Kraków 2003; K. Jurczak, *Dylematy zmiany. Pisarze rumuńscy XIX wieku wobec ideologii zachowawczej. Studium przypadku*, Kraków 2012.

²⁶ *Cetatea Sarmizegetusa*, <http://www.cetateasarmizegetusa.ro/istoric.html> [odczyt: 29.05.2014]; *Cetățile Dacice din Munții Orăștiei. Anul înscrierii 1999, COD 906*, <http://patrimoniului.gov.ro/ro/monumente-istorice/lista-patrimoniului-mondial-unesco/17-monumente-istorice/unesco/92-cetatile-dacice-din-muntii-orastiei> [odczyt: 3.07.2014]; Ł. Galusek, M. Jurecki, *Rumunia. Przestrzeń, sztuka, kultura*, Olszanica 2008, s. 18.

cebala (87–106) z Rzymianami²⁷. Pozostałe fortece pochodzą najprawdopodobniej z I wieku p.n.e – I wieku n.e. i zostały wybudowane w wysokich górach jako miejsca obrony rzymskiej²⁸. Należy do nich *Cetatea Lunca* – *Piatra Roşie*, leżąca na terenie wsi Bosorod na wysokości 832 m n.p.m., działająca od I wieku p.n.e. do I wieku n.e. i uznawana za ostatni bastion obronny Daków. Miasto to było otoczone podwójnymi murami obronnymi: zewnętrznym – mocniejszym, większym, zbudowanym z kamiennych bloków, z 5 wieżami obronnymi, i wewnętrznym – mniejszym i zbudowanym z kamienia, drewna oraz ziemi. Wewnątrz miasta znajdują się ruiny budynków wojskowych, gospodarczych i domostw, a także kamiennego sanktuarium. Kolejne dwie twierdze są na terenie miejscowości Costeşti, a mianowicie: Costeşti-Blidaru, położona na wysokości 750 m n.p.m., w przeszłości obwarowana potężnymi murami obronnymi i wieżami, oraz Costeşti-Cetăţuie, położona na wysokości 514 m n.p.m., prawdopodobnie najstarsza z twierdz. Ostatnie dwie twierdze – Căpâlna i Băniţa są najmniej zbadane²⁹. Obecnie badania nad twierdzami dackimi znajdują się w fazie pogłębiania i są koordynowane przez Muzeum Cywilizacji Dackiej i Rumuńskiej w Dewie (*Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Române Deva*)³⁰. Twierdze stanowią przemyślany system budowli obronnych, położonych na szczytach gór, z wyodrębnionymi dodatkowo wieżami obserwacyjnymi. W ich budowie posługiwano się specyficznym stylem, nazwanym przez badaczy rumuńskich od XIX wieku *murus dacicus*, wykorzystującym elementy helleńskie, celtyckie, przetwarzane lokalnie. Cechą charakterystyczną tego stylu jest podwójny mur zewnętrzny i okładziny, wykonane z dużych kamiennych bloków, wzmocnione ziemią, żwirem i drewnianymi belkami³¹.

Czwartą grupę zabytków stanowią drewniane cerkwie znajdujące się na terenie tzw. historycznego Maramureş, wpisane na listę UNESCO w roku 1999. Obecnie jest ich osiem, co – biorąc pod uwagę liczbę zachowanych drewnianych świątyń na terenie całej Rumunii – stanowi część niewielką. Większość z nich została ufundowana wraz z budową prestiżowych drewnianych domów w okresie od XVI do XIX wieku przez rodziny miejscowych wiejskich notabli³². Część z nich była fundowana przez wyznawców prawosławia, a po przyjęciu unii z Kościołem katolickim w Siedmio-

²⁷ *Draco – chipurile de piatra*, reż. O. Repede, Romania 2012, DVD, <http://dracofilm.blogspot.com/> [odczyt: 6.07.2014].

²⁸ *Lunca – Piatra Roşie*, http://www.mcdr.ro/?page_id=2785 [odczyt: 1.07.2014]; M. Captaian, *Multi cercetatori occidentali vin şi isi rup maşinile prin Munţii Orăştiei ca sa vada cetăţile dacice*, <http://www.formula-as.ro/2010/924/planete-culturale-30/multi-cercetatori-occidentali-vin-si-isi-rup-masinile-prin-muntii-orastiei-ca-sa-vada-cetatile-dacice-12598> [odczyt: 23.05.2014].

²⁹ *Programul Multianual de Cercetări Arheologice din Munţii Orăştiei, finanţat de către Ministerul Culturii din România şi coordonat de către Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca*, <http://www.cetati-dacice.ro> [odczyt: 3.07.2014].

³⁰ *Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Române Deva*, http://www.mcdr.ro/?page_id=2785 [odczyt: 3.07.2014].

³¹ *Murus dacicus*, http://www.encyclopedia-dacica.ro/?option=com_content&view=article&id=773&Itemid=452 [odczyt: 5.07.2014].

³² A. Baboş, *Tracing a Sacred Building Tradition, Wooden Churches, Carpenters and Founders in Maramureş until the turn of the 18th century*, Norrköping 2004, *passim*.

grodzie w 1699 roku – przez grekokatolików. Świątynie mają charakterystyczną budowę: składają się z części ołtarzowej, nawy i przednawia, często oddzielonego od pozostałych części drewnianą ścianą z wyciosanymi oknami lub metalowymi kratami. W XVIII wieku znaczna część z nich została pokryta polichromią wewnętrzną, a w programie ikonograficznym tych cerkwi, poza najważniejszymi treściami teologii chrześcijańskiej, znalazło się też wiele odniesień do rzeczywistości historycznej tamtych czasów. Uwidacznia się to przede wszystkim w przedstawieniu specyficznych narodów potępionych w kompozycji *Sądu Ostatecznego*, wśród których znaleźli się m.in. Turcy, Tatarzy, Żydzi, Ormianie, Arabowie, ale i Francuzi czy Niemcy³³. W części z nich malowidła ściennie zostały wykonane przez tego samego malarza cerkiewnego – Aleksandru Ponehalschiego, który uznawany jest za wielką i ważną osobowość artystyczną XVIII wieku w Maramuresz. Do dziś nie znamy wielu szczegółów dotyczących jego życia, nie zachowały się bowiem prawie żadne źródła dotyczące tej postaci. Większość badaczy, analizując brzmienie językowe nazwiska, zdaje się wiązać jego pochodzenie z Polską³⁴. W drugiej połowie XVIII wieku malarz osiadł w Maramuresz, prowadząc tu dużą aktywność artystyczną w tradycji postbizantyjskiej. Prawdopodobnie prowadził tu także warsztat wędrowny³⁵. Był zarówno malarzem fresków ściennych, jak i drewnianych ikon przenośnych, z których wiele znajduje się do dziś w wyposażeniu drewnianych świątyń maramureszowskich³⁶. Zrealizował przedstawienia malarskie m.in. w Călinești-Căeni, Berbești, Budești-Susani, Sârbi-Susani, Desești, Ieud-Deal, które uznawane są nie tylko za najważniejsze zabytki sztuki religijnej z tego regionu, ale i za przykłady doskonale odzwierciedlające w ikonografii kulturowe zmiany w mentalności i osobliwości w myśleniu epoki.

Wśród cerkwi-zabytków UNESCO znalazły się te pochodzące z I połowy XVII wieku, a wśród nich cerkiew św. Mikołaja w **Budești-Susani**, ufundowana w roku 1628, pokryta polichromią w 1760 z polecenia Popa Ionaș³⁷, przez malarza Aleksandru Ponehalschiego. Malowidła wewnątrz cerkwi zostały wykonane w stylu „małych miniatur” i są bardzo ekspresyjne, posiadają inskrypcje w języku *slavona* i rumuńskim. Z tego samego okresu pochodzą: cerkiew w **Poienile Izei**, wybudowana w 1632 roku, pokryta polichromią wewnętrzną w 1794 przez miejscowego malarza, być może Gheorghe z wioski Dragomirești³⁸, oraz cerkiew pw. Świętych Archaniołów Michała i Gabriela w **Rogoz** (Ziemia Lăpuș), wzniesiona przez mieszkań-

³³ E. Kocój, *The damned of the Last Judgment or what the Romanians paint in the Orthodox icons* (historical and contemporary cultural contexts), „Journal for the Study of Religions and Ideologies”, vol. 12, issue 35, Summer 2013, s. 86–108.

³⁴ M. Porumb, *Un veac de pictură românească din Transilvania, sec. XVIII*, București 2003, s. 98; M. Porumb, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania, sec. XIII–XVIII*, București 1998, s. 295.

³⁵ A. Pop-Bratu, *Pictura murală maramureșeană*, București 1982, s. 23.

³⁶ R. Betea, *Biserica de lemn din Desești. The Wooden Church in Desești. L'eglise en bois de Desești*, Cluj-Napoca 2007; R. Betea, *Tâmpla bisericii de lemn din Desești*, www.istorie.uab.ro/publicatii/colectia_bcss/bcss_14/5_raluca_betea.pdf [odczyt: 15.05.2014].

³⁷ *Biserici de lemn din Maramureș*, Baia Mare 2007, s. 80–84.

³⁸ I. Pop, *Biserica „Sf. Cuvioasă Paraschiva” din Poienile Izei*, Iași 2008, s. 14; G. Man, dz. cyt., s. 268–271.

ców wioski w roku 1663, prawdopodobnie po inwazji Tatarów (1661), wymalowana w 1785 roku przez Radu Munteanu i Nicolae Man z Poian[a] Po[r]cului³⁹.

Z I połowy XVIII wieku zachowały się dwie przepiękne cerkwie, z unikatowym programem malarskim. Pierwsza z nich – Wprowadzenia Matki Bożej do Świątyni (*Intrarea Maicii Domnului în Biserică*) w Bârsana, została wybudowana w dolinie Izy około roku 1711 przez księdza Ioan Ștefanca wraz z mieszkańcami wioski, w podziękowaniu za cudowne uratowanie z epidemii dżumy, która nawiedziła okolicę⁴⁰. Cerkiew dwukrotnie była przenoszona w nowe miejsca – około 1739 roku po ataku Tatarów oraz około 1742 po ponownej epidemii dżumy. W roku 1806 została wymalowana (prawdopodobnie ponownie) przez malarza Toadera Ponora (Hodora) z miejscowości Vișeu-de-Mijloc i Ioana Plohod z wioski Vladimirești, a w programie ikonograficznym znalazły się m.in. sceny ze Starego i Nowego Testamentu, w tym ogromnych rozmiarów Sąd Ostateczny⁴¹. Druga – cerkiew Narodzenia Matki Bożej (*Nașterea Maicii Domnului*) z Ieud Deal, została wzniesiona na początku XVIII wieku przez miejscową rodzinę Balea. Być może jej fundacja miała związek z najazdem Tatarów na okolicę w 1717 roku. Polichromia, wymalowana w roku 1782 prawdopodobnie przez malarza Aleksandru Ponehalschiego, zawiera bogaty program ikonograficzny ze scenami Sądu Ostatecznego, Starego i Nowego Testamentu oraz podobiznami metropolitów Aleksego z Moskwy i Piotra z Kijowa⁴².

Z II połowy XVIII wieku pochodzi cerkiew pw. Świętych Archaniołów w Șurdești – wybudowana w roku 1772 przez mistrza Jana Macarie dla wspólnoty grekokatolickiej. W 1783 roku została pokryta polichromią przez mistrzów Stefana i Stana oraz ich uczniów⁴³. Z tego samego okresu pochodzi drewniana grekokatolicka cerkiew w Desești, wybudowana w drugiej połowie XVIII wieku (prawdopodobnie około 1770 roku) w dolinie rzeki Mary, pw. św. Paraskiewy, w zachodniej części wsi, obok cmentarza⁴⁴. Jej wnętrze zostało pokryte freskami w 1780 roku, jednak do dziś nie ustalono ostatecznie malarza cerkwi. Część badaczy uznaje, że została pokryta polichromią przez dwóch malarzy – Radu Munteanu z wioski Ungureni (Tara Lapusului) i jego pomocnika Gheorghe Zugravu, na prośbę miejscowych kobiet z wioski i za ich wynagrodzeniem⁴⁵. Niektórzy, poprzez analizę formalną i stylistyczną ma-

³⁹ *Biserica Sf. Arhangheli (Rogoz)*, www.cimec.ro/Monumente/unesco/UNESCOro/Album/BisLemn/Rogoz/Rogoz.htm [odczyt: 3.06.2014].

⁴⁰ Badania terenowe, Bârsana, grudzień 2010 r. W piśmiennictwie naukowym pojawiają się różne daty powstania tej budowli, m.in. 1717, 1720 (po inwazji Tatarów).

⁴¹ G. Man, *Biserici de lemn din...*, s. 36.

⁴² Tamże, s. 192–196.

⁴³ Tamże, s. 362–365.

⁴⁴ T. Bud, *Date istorice despre protopopiatele, parohiile și mănăstirile române din Maramureș din timpurile vechi și până în anul 1911*, Gherla 1911, s. 41; J. Patterson, *Wooden Churches of the Carpathians. A Comparative Study*, New York 2001, s. 105; *Biserica „Sfânta Paraschiva” (Desești)*, <http://www.cimec.ro/Monumente/UNESCO/UNESCOro/Album/BisLemn/Desesti/Desesti.htm> [odczyt: 3.06.2014].

⁴⁵ A. Pop-Bratu, *Precizări în legătură cu activitatea unor zugravi de tradiție postbizantină în Maramureșul istoric*, „Pagini de veche artă românească”, București, IV, 1981, s. 117; R. Betea,

larstwa, wiąże je z osobą Aleksandru Ponehalschiego⁴⁶. Ostatnią świątynią z tego okresu jest cerkiew pw. Świętych Archaniołów Michała i Gabriela w Plopis-Sisești, wzniesiona w latach 1796–1798 przez mieszkańców wioski. W roku 1811 została pokryta polichromią wewnętrzną przez malarza Stefena z Șișești, a w jej programie znalazły się m.in. przedstawienia Genezy, męki i ukrzyżowania Jezusa, Świętej Trójcy i sceny Apokalipsy św. Jana⁴⁷. Ten sam malarz jest też prawdopodobnie autorem drewnianych ikon przenośnych znajdujących się w ikonostasie i we wnętrzu cerkwi, przedstawiających m.in. *prazdniki*, postacie Matki Bożej, Chrystusa w różnych typach ikonograficznych oraz świętych.

Dla Rumunów drewniane świątynie z Maramuresz mają też wartość wyjątkową – powstały w szczególnej przestrzeni – na terenie historycznego Maramuresz, będącego potwierdzeniem, ale i przeobrażeniem pierwotnego mitu założycielskiego, wskazującego nie tylko na dackie początki państwowości, ale i pierwotną przynależność Siedmiogrodu do Rumunii. Pokazują, że historyczne ziemie Maramuresz były zamieszkiwane przez Rumunów i objęte obrządkiem prawosławnym. Co więcej, drewniane cerkwie stanowią dowód „geniuszu” nieznanych z imienia i nazwiska chłopów rumuńskich, którzy stworzyli na tym terenie *swoistą arkadię*, na którą składali się chłopci, przepiękny dziewiczy krajobraz i prawosławna wiara⁴⁸.

Kolejne dwie grupy zabytków odsyłają w stronę wielokulturowego dziedzictwa Rumunii. Piątą grupę zabytków tworzą fortyfikowane kościoły Sasów z Siedmiogrodu (*Biserici fortificate săsești din Transilvania*), wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w roku 1993 i 1999. Są świadectwem wielokulturowości tego kraju, ale – niestety już dziś – jedynie śladem silnej niegdyś mniejszości niemieckiej, która osiedlała się na ziemiach rumuńskich co najmniej od XII wieku, dla obrony południowo-wschodnich rubieży monarchii węgierskiej⁴⁹. Najazdy tureckie nasilające się od końca XIV wieku spowodowały, że Sasi rozpoczęli ochraniać swoje miejscowości przemyślanym systemem ciężkich fortyfikacji, okalających zamieszkiwaną przestrzeń i pozwalających prowadzić z nich obronę granic. Wraz z murami ochronę tworzyły często protestanckie fortyfikowane kościoły ogromnych rozmiarów. Spośród około 300 kościołów wybudowanych przez osadników niemieckich w wiekach XIII–XVIII i około 150 zachowanych do dziś, na listę UNESCO zostało wpisanych na razie 7 obiektów. Najstarsze z nich pochodzą z XIII wieku. Należy do nich katedra **Prejmer** (Tortein/Tartlau) w regionie Braszowa, której budowa na planie krzyża greckiego została rozpoczęta na początku XIII wieku przez Krzyżaków, a po ich wydaleniu z okolic dokończona przez wspólnotę saską lub cystersów prawdopodob-

Țîmpla bisericii de lemn din Desești, www.istorie.uab.ro/publicatii/colectia_bcsc/bcsc.../5_raluca_betae.pdf [odczyt: 15.07.2011].

⁴⁶ A. Pop-Bratu, dz. cyt., s. 90–120.

⁴⁷ A. Baboș, *Three Centuries of Carpentering Churches, a Chronological Approach to the Sacred Wooden Architecture of Maramureș*, Lund 2000. Badania terenowe, grudzień 2010.

⁴⁸ T. Baconsy, *Biserici de lemn din Maramureș*, Segovia 2009.

⁴⁹ H. Derer, *Bisericile fortificate ale Sașilor din Transilvania* [w:] A. Ioan, H. Derer, *Bisericile fortificate ale Sașilor din Transilvania*, București 2004, s. 11.

nie około 1280 roku. W wiekach XV–XVI katedra została przebudowana i otoczona grubym obronnym murem⁵⁰. Wewnątrz świątyni zachował się ołtarz w formie tryptyku nieznanego autora z około 1450 roku, przedstawiający w części środkowej ukrzyżowanie Jezusa, a po bokach sceny Jego męki. Z tego samego wieku pochodzi też kościół w **Saschiz** (Keisd), wybudowany pierwotnie w XIII wieku w stylu romańskim. Na jego miejscu w latach 1493–1525 koloniści sascy wybudowali gotycką katedrę pw. św. Stefana, wzniesioną ku czci węgierskiego króla Stefana I Świętego (969–1038). Kościół składa się z nawy, chóru i absydy ołtarzowej, a także 3 bram – zachodniej, południowej i północnej, jest też otoczony cmentarzem. Był kilkakrotnie przebudowywany w wiekach XVIII–XIX⁵¹. Z XIII wieku pochodzi też kościół w **Viscri** (Deutschweisskirch)⁵², wybudowany przez wspólnotę Sasów na początku wieku XIII, na miejscu starego romańskiego kościółka⁵³.

Z końca XIV wieku wywodzi się z kolei fortyfikowany kościół unitariański w **Dârjiu** (Székelyderzs, reg. Odorhei), wybudowany w roku 1390 w stylu mieszanym romańsko-gotyckim, pokryty freskami wewnątrz w roku 1419, z przedstawieniami legendy króla Władysława Węgierskiego⁵⁴. Z XV wieku na liście UNESCO znalazł się fortyfikowany kościół w **Biertanie** (Birthalm, reg. Sibiu), położony w miejscowości, która w XIII wieku była jednym z pierwszych miejsc osadnictwa niemieckiego w Siedmiogrodzie. Kościół został wybudowany w latach 1486–1524 jako monumentalna późnogotycka ewangelicka świątynia św. Marii i przebudowany w połowie XVII wieku, przez mistrzów z Wiednia i Norymbergi⁵⁵. Od II połowy wieku XVI do wieku XIX pełnił funkcję siedziby władz biskupstwa ewangelickiego tego regionu. W kościele zachował się piętnastowieczny rzeźbiony ołtarz wykonany przez mistrza Johanesa Reichmuth z Sighișoara oraz częściowa polichromia ścienna z XVI wieku. Na liście UNESCO znalazł się też fortyfikowany kościół saski w Câlnic (Kelling, reg.

⁵⁰ <http://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=5> [odczyt: 10.06.2014]; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București 1959, s. 105–107.

⁵¹ D.M. Istrate, *Biserica evanghelică din Saschiz, jud. Mureș. Cercetări arheologice (I)*, „Materiale și cercetări arheologice (serie nouă)”, 2010, vol. VI, s. 115–151, http://www.academia.edu/6080615/Biserica_evangelica_din_Saschiz_jud._Mureș._Cercetari_arheologice_I_Evangelical_church_in_Saschiz [odczyt: 4.07.2014].

⁵² G. Anghel, *Cetați medievale din Transilvania*, București 1972; H. Fabini, *Universul cetăților bisericesti din Transilvania*, Sibiu 2009, s. 279; I. Catalui, *Biserici fortificate din judetul Brasov*, Brașov 2008; *Transylvania village sites with fortified churches*, <http://www.cimec.ro/Monumente/unesco/UNESCOen/indexTrans.htm>, CIMEC, 2002–2003 [odczyt: 1.07.2014]; C. Plăiașu, *Apocalipsa bisericilor fortificate săsești este de neoprit*, *Historia*, http://www.historia.ro/exclusiv_web/general/articol/apocalipsa-bisericilor-fortificate-sasesti-este-neoprit [odczyt: 9.06.2014]; *Castelarea Transilvaniei în secolul al XV-lea – performanțele de cercetare actuale*, http://www.cetati.medievistica.ro/pagini/Castelani/texte/Castelarea_Rusu/Castelarea.htm [odczyt: 8.06.2014].

⁵³ <http://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=6>; <http://www.patzinakia.com/MONUMENTA/VISCRI/> [odczyt: 7.07.2014].

⁵⁴ <http://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=1> [odczyt: 8.06.2014].

⁵⁵ *Biertan. Biserica Fortificată*, <http://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=313> [odczyt: 13.05.2014]; H. Derer, dz. cyt., s. 25.

Alba), wybudowany jako siedziba dla zarządzającego prowincją hrabi Chyl de Kelling w XIII wieku. W roku 1430 miasto wraz z kościołem zostało sprzedane, stając się własnością saskich chłopskich społeczności, które przebudowały kościół i rozbudowały jego mury warowne⁵⁶. W XVI wieku wewnątrz kaplicy wykonano freski, zachowane do dziś. Z I połowy XV wieku pochodzi kościół pw. św. Marcina w **Valea Viilor** (Wurmloch), najprawdopodobniej wzniesiony około roku 1414 w stylu późnego gotyku. W wiekach XV–XVII świątynia została otoczona grubym murem z trzema wieżami obronnymi⁵⁷.

Na liście UNESCO znalazł się także jeden zabytek miejski – Centrum Historyczne miasta Sighișoara (*Centrul istoric al orașului Sighișoara*), wpisany na listę w roku 1999. Średniowieczne miasto Siedmiogrodu sięga swoimi korzeniami najprawdopodobniej XIII wieku. Źródła historyczne wspominają o nim w roku 1298 jako o królewskiej twierdzy ochranianej w tym czasie przez Szeklerów. Położone między łaćńskim Zachodem a bizantyńskim Wschodem, stanowiło wielkie centrum Sasów siedmiogrodzkich⁵⁸. Miasto posiadało charakter obronny, stąd otoczono je w wiekach XV–XVI fortyfikacjami z 14 basztami obronnymi, z których do czasów współczesnych zachowało się 9 (m.in. Wieża Krawców, Wieża Rzeźników, Wieża Kożuszników, Wieża Kowali, Wieża z Zegarem, Wieża Garbarzy). Mimo przewagi Sasów, miasto miało jednocześnie charakter wielokulturowy i wieloreligijny, czego śladem są zachowane do dziś stare świątynie różnych wyznań, w tym m.in. dawny klasztor Dominikanów (wieki XIII–XV) poświęcony św. Marii⁵⁹; kościół św. Mikołaja w Dolinie (*Biserica sf. Nicolai din Deal*) z XIII–XVI wieku, wybudowany w stylu gotyku siedmiogrodzkiego, z polichromią ścienną z XIV i XV wieku, oraz kościół rzymskokatolicki z XIX wieku. Cechą charakterystyczną zabudowy miasta są też przepiękne kamienice zachowane przy ulicach Starego Miasta z wieków XVII–XIX, w których mieściły się warsztaty cechów i rzemieślników.

Rumuński dyskurs nad zabytkami toczy się wokół starożytnego mitu założycielskiego, nawiązującego do dziedzictwa Daków, prawosławnej wiary rozumianej jako wierność pierwotnemu chrześcijaństwu oraz stopniowo zaczyna w nim pojawiać się wielokulturowe dziedzictwo innych etnosów, tak licznie zamieszkujących tereny rumuńskie. Pokazuje, że wzorem innych krajów europejskich Rumunia odczuwa potrzebę pokazania swojej historii, opierając się na dziedzictwie materialnym i eksponując tożsamość dacko-rzymską i prawosławną, a także tworząc nowe opowieści oraz nowe postkomunistyczne oblicze, z wyraźnie wyeksponowanym wizerunkiem wielokulturowego kraju, na którego terenie zamieszkują różne etnosy i religie.

⁵⁶ *Câlnic (Kelling)*, <http://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=4>; <http://www.patzi.nakia.com/MONUMENTA/CALNIC/> [odczyt: 10.06.2014].

⁵⁷ <http://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=240> [odczyt: 10.06.2014].

⁵⁸ *Centrul istoric Sighișoara*, <http://patrimoniul.ro/ro/monumente-istorice/lista-patrimoniului-mondial-unesco/93-centrul-istoric-sighisoara> [odczyt: 23.05.2014].

⁵⁹ *Biserica Mănăstirii*, <http://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=2716&nf=2> [odczyt: 23.05.2014].

Bibliografia

- Anghel G., *Cetați medievale din Transilvania*, București 1972.
- Baboș A., *Tracing a Sacred Building Tradition, Wooden Churches, Carpenters and Founders in Maramureș until the turn of the 18th century*, Norrköping 2004.
- Baboș A., *Three Centuries of Carpentering Churches, a Chronological Approach to the Sacred Wooden Architecture of Maramureș*, Lund 2000.
- Baconscy T., *Biserici de lemn din Maramureș*, Segovia 2009.
- Balș G., *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București 1926.
- Balș G., *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București 1928.
- Balș G., *Inceputurile arhitecturii bisericicești din Moldova. Discurs cu răsput de Al. Lapedatu*, Cultură Națională, Academia Română, Discursuri de recepțiune, vol. LX, București 1924.
- Betea R., *Biserica de lemn din Desești. The Wooden Church in Desești. L'église en bois de Desești*, Cluj-Napoca 2007.
- Betea R., *Tâmpla bisericii de lemn din Desești*, www.istorie.uab.ro/publicatii/colectia_bcss/bcss_14/5_raluca_betea.pdf [odczyt: 15.05.2014].
- Biserica Mănăstirii*, <http://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=2716&nf=2> [odczyt: 23.05.2014].
- Biserica Sf. Arhangheli (Rogoz)*, www.cimec.ro/Monumente/unesco/UNESCOro/Album/BisLemn/Rogoz/Rogoz.htm [odczyt: 3.06.2014].
- Biertan. Biserica Fortificată*, <http://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=313> [odczyt: 13.05.2014].
- Boia L., *Rumuni – świadomość, mity, historia*, tłum. K. Jurczak, Kraków 2003.
- Brădulescu V., *Pictura Suceviței și datarea ei*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei” 1964, nr 5–6, s. 206–228.
- Bud T., *Date istorice despre protopopiatele, parohiile și mănăstirile române din Maramureș din timpurile vechi și până în anul 1911*, Gherla 1911.
- Catalui I., *Biserici fortificate din județul Brașov*, Brașov 2008.
- Castelarea Transilvaniei în secolul al XV-lea – performanțele de cercetare actuale*, http://www.cetati.medievistica.ro/pagini/Castelani/texte/Castelarea_Rusu/Castelarea.htm [odczyt: 8.06.2014].
- Captaian M., *Multi cercetatori occidentali vin și isi rup masinile prin Munții Orăștiei ca sa vada cetatile dacice*, <http://www.formula-as.ro/2010/924/planete-culturale-30/multi-cercetatori-occidentali-vin-si-isi-rup-masinile-prin-muntii-orastiei-ca-sa-vada-cetatile-dacice-12598> [odczyt: 23.05.2014].
- Catalog bisericii horezene*, (b.a.), Horezu 2012.
- Câlnic (Kelling)*, <http://www.biserici.org/index.php?menu=BI&code=4> [odczyt: 13.05.2014].
- Cârstea G., *The Văcărești Monastery, between reconstruction and oblivion*, http://www.masonicforum.ro/?cmd=displaystory&story_id=508&format=html [odczyt: 3.04.2014].
- Centrul istoric Sighișoara*, <http://patrimoniul.gov.ro/ro/monumente-istorice/lista-patrimoniului-mondial-unesco/93-centrul-istoric-sighisoara> [odczyt: 23.05.2014].
- Cetatea Sarmizegetusa*, <http://www.cetateasarmizegetusa.ro/istoric.html> [odczyt: 29.05.2014].
- Cetățile Dacice din Munții Orăștiei. Anul înscrierii 1999, COD 906*, <http://patrimoniul.gov.ro/ro/monumente-istorice/lista-patrimoniului-mondial-unesco/17-monumente-istorice/unesco/92-cetatile-dacice-din-muntii-orastiei> [odczyt: 3.07.2014].
- Charkiewicz J., Kocój E., *Święci rumuńscy*, Hajnówka 2012.
- Chrzanowski T., *Sztuka Moldawii* [w:] R. Brykowski, T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Sztuka Rumunii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1979, s. 68–97.
- CIMEC*, <http://www.cimec.ro/DespreCIMEC/Scurta-Prezentare.html> [odczyt: 10.06.2014].
- Crăciunaș Suceveanul I., *Bisericile cu pictură exterioară din Moldova (I)*, „Mitropolia Moldovei și Sucevei” 1969, nr 7–9, s. 406–444.

- Crăciunaș Suceveanul I., *Bisericile cu pictură exterioară păstrată parțial, Bisericile cu pictură exterioară din Moldova (II)*, „Mitropolia Moldovei și Suceavei” 1970, nr 3–6, s. 133–153.
- Cristea S.V., *Tradiția călușului în județul Teleorman. De la ritual la spectacol*, Craiova 2008.
- Derer H., *Bisericile fortificate ale Sașilor din Transilvania* [w:] A. Ioan, H. Derer, *Bisericile fortificate ale Sașilor din Transilvania*, București 2004.
- Draco – chipurile de piatra*, reż. O. Repede, Romania 2012, DVD, <http://dracofilm.blogspot.com/> [odczyt: 6.07.2014].
- Drăguț V., *Dragoș Coman – le maître des fresques d’Arbore*, București 1968.
- Fabini H., *Universul cetăților bisericești din Transilvania*, Sibiu 2009.
- Galusek L., Jurecki M., *Rumunia. Przestrzeń, sztuka, kultura*, Olszanica 2008.
- Giurchescu A., *Cum s-a ajuns de la obiceiul Călușului la tradiția Călușului și la Capodopera Patrimoniului Central Inmaterial Unesco „Ritualul Călușului”?*, <http://www.muzeultaranului-roman.ro/conferinte/?p=37> [odczyt: 10.04.2012].
- Herea G., Palamar P., *Pătrăuți*, Suceava 2011.
- Hotărâre nr. 90 din 10/02/2010, privind organizarea și funcționarea Ministerului Culturii și Patrimoniului Național*, <http://mail.cultura.ro/cultura/uploads/files/HG-90-2010-MCPN.pdf> [odczyt: 10.02.2014].
- Institutul Național al Patrimoniului*, <http://patrimoniu.gov.ro/ro/> [odczyt: 10.06.2014]; *HOTĂRÂRE nr. 593 din 8 iunie 2011 privind organizarea și funcționarea Institutului Național al Patrimoniului*, <http://patrimoniu.gov.ro/ro/hg-593> [odczyt: 10.06.2014].
- Iorga N., *Hărții din Arhiva Mănăstirii Hurezului precum și din a Protopopiei Argeșului și a altor neamuri găsite în casele proprietății din Brîncoveni*, „Studii și documente cu privire la istoria românilor”, XIV, București 1907, s. 4, <http://www.unibuc.ro/CLASSICA/hurezu/cuprins.htm> [odczyt: 10.05.2014].
- Jurczak K., *Dylematy zmiany. Pisarze rumuńscy XIX wieku wobec ideologii zachowawczej. Studium przypadku*, Kraków 2012.
- Kocój E., *Koniki w obrzędowości dorocznej w rumuńskiej tradycji ludowej* [w:] *Świat Lajkonika. Konik na świecie*, A. Szoka (red.), Kraków 2014, s. 154–166.
- Kocój E., *Pamięć starych wieków. Symbolika czasu w rumuńskim kalendarzu prawosławnym*, Kraków 2013.
- Kocój E., *Rumuński rytuał călușari – między zapomnieniem sensu a przetrwaniem struktury* [w:] *Praktykowanie tradycji w społeczeństwach posttradycyjnych*, J. Hajduk-Nijkowska (red.), seria PTL „Archiwum Etnograficzne” 2014, t. 54, s. 248–262.
- Kocój E., *Świątynie, postacie, ikony. Malowane cerkwie i monastypy Bukowiny Południowej w wyobrażeniach rumuńskich*, Kraków 2006.
- Kocój E., *The damned of the Last Judgment or what the Romanians paint in the Orthodox icons (historical and contemporary cultural contexts)*, „Journal for the Study of Religions and Ideologies”, vol. 12, issue 35, Summer 2013, s. 86–108.
- Kocój E., *The Romanian ritual of călușari – between an obsolete meaning and a preserved structure*, „Anthropos” 2013, nr 108(2), s. 565–575.
- Kocój E., *Zapomniane dziedzictwo, czyli o ludowych nazwach miesięcy okresu jesienno-zimowego w Rumunii*, „Zarządzanie w Kulturze” 2013, nr 14, z. 3, s. 263–279.
- Kowalski K., *O istocie dziedzictwa europejskiego – rozważania*, Kraków 2013.
- Leahu G., *Distrugerea mănăstirii Văcărești*, București 1996; *Mănăstirii Văcărești*, <http://www.crestinortodox.ro/biserici-manastiri/manastirea-vacaresti-87587.html> [odczyt: 2.09.2013].
- Luncani – Piatra Roșie*, http://www.mcdr.ro/?page_id=2785 [odczyt: 1.07.2014].
- Mănăstirea Horezu*, <http://www.cimec.ro/Monumente/UNESCO/UNESCOro/Album/Horezu/Horezu/Horezu.htm> [odczyt: 23.05.2014].
- Man G., *Biserici de lemn din Maramureș*, Baia Mare 2007.
- Ministerul Culturii*, <http://www.cultura.ro/> [odczyt: 4.06.2014].

- Miu L., Badea E., *Research form conservation and restoration of movable cultural heritage. Advanced techniques leather and parchment. The Romanian case*, http://exchange.kumid.eu/pdf/miu_and_badea.pdf [odczyt: 1.05.2013].
- Murus dacicus*, http://www.encyclopedia-dacica.ro/?option=com_content&view=article&id=773&Itemid=452 [odczyt: 5.07.2014].
- Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva*, http://www.mcdr.ro/?page_id=2785 [odczyt: 3.07.2014].
- Muzeul Național de Artă al României, Galeria Națională – Lapidariu*, <http://www.mnar.arts.ro/Lapidariu> [odczyt: 6.03.2014].
- Patrimoniul – prezențe românești pe listele Patrimoniului Mondial material și imaterial*, <http://www.mae.ro/node/1614> [odczyt: 1.05.2014].
- Patterson J., *Wooden Churches of the Carpathians. A Comparative Study*, New York 2001, s. 105; *Biserica „Sfânta Paraschiva” (Desești)*, <http://www.cimec.ro/Monumente/UNESCO/UNESCOro/Album/BisLemn/Desesti/Desesti.htm> [odczyt: 3.06.2014].
- Plăiașu C., *Apocalipsa bisericilor fortificate săsești este de neoprit. Historia*, http://www.historia.ro/exclusiv_web/general/articol/apocalipsa-bisericilor-fortificate-sasesti-este-neoprit [odczyt: 9.06.2014].
- Podlacha W., *Malowidla ścienne w cerkwiach Bukowiny*, Lwów 1912.
- Pop-Bratu A., *Pictura murală maramureșeană*, București 1982.
- Pop I., *Biserica „Sf. Cuvioasă Paraschiva” din Poienile Izei*, Iași 2008.
- Popa C., *Monumente medievale din Oltenia*, București 2011.
- Porumb M., *Un veac de pictură românească din Transilvania, sec. XVIII*, București 2003.
- Porumb M., *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania, sec. XIII–XVIII*, București 1998.
- Programul Multianual de Cercetări Arheologice din Munții Orăștiei, finanțat de către Ministerul Culturii din România și coordonat de către Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca*, <http://www.cetati-dacice.ro> [odczyt: 3.07.2014].
- Pușcașu V., *Actul de citorie ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al. XVIII-lea*, București 2001.
- Romania*, <http://whc.unesco.org/en/statesparties/ro> [odczyt: 2.09.2013].
- Rezervația biosferei Delta Dunării*, <http://www.ddbra.ro/rezervatia/delta-dunarii/populatie/patrimoniul-cultural-al-populatiei-din-rezervatia-biosferei-delta-dunarii-a906> [odczyt: 10.05.2014].
- Transylvania village sites with fortified churches*, <http://www.cimec.ro/Monumente/unesco/UNESCOen/indexTrans.htm>, CIMEC, 2002–2003 [odczyt: 10.07.2014].
- Vătășianu V., *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București 1959.